International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 35 March – April - 2026

प्रकृतिरमणीयतायाः काव्यचित्रकारः कालिदासः : पर्यावरणरक्षणस्य शाश्वतप्रेरणास्रोतः

डॉ. अनिरुद्ध अ. मंडलिक

संस्कृत-विभागध्यक्ष:, संगमनेर महाविद्यालय:, संगमनेरम्

Corresponding Author – डॉ. अनिरुद्ध अ. मंडलिक

DOI - 10.5281/zenodo.20485527

सहायक निबन्ध सारां:

महाकविकालिदासस्य पर्यावरणसंरक्षणसन्देशस्य विमर्श: कर्तव्य:। जगच्छ्रेष्ठमहाकविना स्वकाव्ये वर्णितानि निसर्ग(प्रकृति)वर्णनानि कवेः प्रकृतिस्नेहस्य स्वीकृतिपत्रं दीयन्ते ।

महाकवि-कालिदासेन स्वकाव्येषु वर्णितानि प्रकृतिवर्णनानि पर्यावरणसंरक्षणार्थं प्रेरणादायकानीति । कवे: सर्वासु कलाकृतिषु निसर्गदर्शनं भवति । इत्यत्र वृक्ष-पुष्प-खग-ऋतु-सूर्य-चन्द्र-प्राणि-आदिवर्णनमस्माकं मनसि स्नेहभावमुत्पादयति। महाकविना भारतभूमिस्थाया: प्रकृतेर्वर्णनेन भरतभूप्रेम्णा च पर्यावरणरक्षणस्य संदेशो दीयते।

अत: सर्वे पर्यावरणसंवर्धनार्थं प्रयत्नशीला भवाम: । महाकविकालिदासस्य सन्देशस्योपदेशस्य च पालनं निश्चयेन कुर्म: । इत्येव संदेशो दातव्य इत्यस्य लेखनस्योद्देश: ।

महाकविकालिदासविषये महर्षि-अरविन्दवर्यै: सूक्तम् - कालिदासस्य कलाकृति: काव्यं वा सर्वश्रेष्ठं किमर्थमस्ति? अस्येकमेवोत्तरमस्ति यत् 'तत्सर्वश्रेष्ठं तस्य कारणं तत्सर्वश्रेष्ठम् इति' (It is good because it is good) अस्यान्युदुत्तरं नास्त्येव ।

अत्र रवीन्द्रनाथ टागोर इति वार्याणां कालिदाससम्बन्धिनो मार्मिकान् शब्दानुद्धरामि । ते कथयन्ति यत् ' हे अमरकवे ! अस्माकं सदृशानि सुखानि दु:खानि वा आशा-निराशाद्वन्द्वानि भवन्तं कदापि नासीत् किल ? तथापि भवत: काव्यरूपकमलमानन्दसूर्यं प्रति सम्मुखीभूय निर्लेप-निर्मलतया प्रफुल्लितम् । तस्मिन्दु:ख-दैन्य-दुर्दिन-एतेषां कुत्रापि चिह्नं न दृश्यते । जीवनस्य मन्थनयुत्पन्नं विषं भवन्त: स्वयं प्राश्नन्, उत्पन्नममृतं समस्तलोकेभ्योऽयच्छन्निति।

प्रमुखबिन्दव: - पर्यावरणं, प्रकृतिस्नेह:, प्रकृतिवर्णनम्, महाकविकालिदास

प्रस्तावना:

भारतीयसाहित्यपरम्परायां कालिदास महाकविः प्रकृतिवर्णनस्याप्रतिमः कलाकार इति प्रसिद्धः। तस्य काव्येषु प्रकृतेः सौन्दर्यं, कोमलता, जीवनदायिनीशक्तिश्चात्यन्तं मनोहारीररूपेण चित्रितमस्ति। वनानि, पर्वताः, नद्यः, ऋतवः, वृक्षलतादयः तस्य काव्ये केवलं दृश्यवस्तूनि न सन्ति, अपि तु जीवमानाः सहचरा इव अनुभूयन्ते। महाकविना कालिदासेन प्रकृति मातृरूपेणादृत्य मानवजीवनस्यविभाज्याङ्गत्वेन प्रतिपादिता । तस्य काव्येषु प्रकृत्या सह मानवस्य स्नेहसम्बन्धः, सहजीवनभावना च स्पष्टतया दृश्यते । विशेषत ऋतुसंहारः, मेघदूतं, अभिज्ञानशाकुन्तलं तथा कुमारसम्भवमित्यादिषु ग्रन्थेषु प्रकृतिसौन्दर्यस्य सूक्ष्मं चित्रणं दृष्टुं शक्यते । अद्यतनकाले पर्यावरणस्यावनतिः, वननाशः, प्रदूषणवृद्धिश्च मानवसमाजस्य गम्भीरसमस्याभवत् । एतादृशे काले कालिदासस्य काव्येषु व्यक्तः प्रकृतिप्रेमभावो मानवजातिं पर्यावरणरक्षणाय प्रेरयितुं समर्थोऽस्ति। तेन कालिदासस्य प्रकृतिस्नेहो न केवलं साहित्यिकसौन्दर्यस्य द्योतकः, अपि तु पर्यावरणसंरक्षणस्य महत्त्वपूर्णं प्रेरणास्थानपि भवति। अत एव **"प्रकृतिरमणीयतायाः काव्यचित्रकारः कालिदासः :**

पर्यावरणरक्षणस्य शाश्वतप्रेरणास्रोतः" इति विषयः अद्यतनपरिस्थितौ अत्यन्तं प्रासङ्गिको मन्यते।

महाकविकालिदासस्य पर्यावरणसंरक्षणसन्देशस्य विमर्शः कर्तव्यः। जगच्छ्रेष्ठमहाकविना स्वकाव्ये वर्णितानि निसर्ग (प्रकृति) वर्णनानि कवेः प्रकृतिस्नेहस्य स्वीकृतिपत्रं दीयन्ते ।

महाकवि-कालिदासेन स्वकाव्येषु वर्णितानि प्रकृतिवर्णनानि पर्यावरणसंरक्षणार्थं प्रेरणादायकानीति । कवेः सर्वासु कलाकृतिषु निसर्गदर्शनं भवति । इत्यत्र वृक्ष-पुष्प-खग-ऋतु-सूर्य-चन्द्र-प्राणि-आदिवर्णनमस्माकं मनसि स्नेहभावमुत्पादयति। महाकविना भारतभूमिस्थायाः प्रकृतेर्वर्णनेन भरतभूप्रेम्णा च पर्यावरणरक्षणस्य संदेशो दीयते।

'ऋतुसंहारम्' इति काव्यस्य षट्सु खण्डेषु षड्-ऋतूनां वर्णनं सजीवं भासते । ग्रीष्म-ऋतौ प्रखरताया वर्णनं ग्रीष्म-ऋतोरनुभावयति । चन्द्रोदयस्य, सायंकालस्य च वर्णनं मन आनन्दयति आह्लादयति च । वर्षा-ऋतौ फुल्लितानि पुष्पाणि, जलबिन्दुभिर्नृत्यन्ति हरितानि च वृक्षपर्णानि, केतकी-कन्दली-मालती-बकुल-यूथिका-कदम्बादि-वर्णनानि कवेः काव्यस्यापूर्वत्वं प्रकटीकुर्वन्ति । प्रदीप्तया विद्युता प्रकाशमानाः, गर्जयन्तः, जलभारेण विनीताः, इन्द्रधनुना शोभमानाश्च मेघा हृदयं मोदयन्ति । हरिततृणेन भूमिः शुशोभिता । कमलदलानि कमलिन्याः पर्णानि च जलवर्षावेन पतितानि प्रकीर्णानि च । अपगाः सागरगामिन्यः । हंसाश्चञ्चौ मृणालतन्तुं गृहीत्वा मानससरोवरं प्रति गच्छन्तीति । ऋतुसंहारे वर्णितानि शरद्-हेमंत-शिशिर-वसंत-ऋतु-वर्णनान्यपि ऋतुसौन्दर्यं प्रत्यक्षरूपेणेवानुभावयन्तीति मन्ये । यथा,

'प्रफुल्लचूताङ्कुरतीक्ष्णसायकः
द्विरेफमालाविलसद्धनुर्गुणः।[१]'

प्रफुल्लानामाम्रवृक्षाणामङ्कुरा एव तीक्ष्णाः सायका यस्य, तथा द्विरेफाणां (भृङ्गाणां) माला एव विलसन्ती धनुषो गुणो यस्य स वसन्तऋतुः कामदेवस्येव रूपेण प्रकटते । अत्र कविना वसन्तऋतुः कामदेवस्य रूपेण कल्पितः।

आम्रवृक्षस्य प्रफुल्ला अङ्कुराः कामदेवस्य तीक्ष्णा बाणा इव सन्ति। द्विरेफाणां माला (भृङ्गाणां पङ्क्तिः) कामदेवस्य धनुषो गुण इव शोभते । एवं वसन्तसमये निसर्गे सर्वत्र पुष्पसुगन्धो, भृङ्गाणां गुञ्जनं च दृश्यते। अत कविस्तं वसन्तं कामदेव इव सज्ज इति रूपकेण वर्णयति ।

मेघदूतयाषाढमासयागतानामचेतनानां धूम-प्रकाश-जल-वायु-रूपस्थानां च मेघानां वर्णनं कृत्वा कविः सचेतनानां मनोभावस्याविष्करणं करोति । मेघदूतस्थानि ऋतुसंहारस्थानि च इन्द्रधनोः, मेघगर्जनायाः, तडित्-औज्वल्यस्य, तुषारपातानां, वाटिकास्थितानां वृक्षाणां, लतानां च वर्णनानि सौन्दर्यस्थलानि च निसर्गस्य मूर्तरूपं, प्राचीनकालावस्थितस्य वनस्य, पर्यावरणस्य च सुसमृद्धिं, वनसंरक्षणप्रयत्नान्धरणीलावण्यं च दर्शयन्ति ।

'कुमारसंभवम्' इत्यस्मिन् महाकाव्ये प्रागेव नगाधिराज-हिमालयस्य मनोहारीदृश्यं वर्णयति कविः ।

यथा, अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः।।
पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः।।[२]

तथैव भागीरथीदेवदारवृक्षयोः कृतं वर्णनं प्रकृतिसौन्दर्यस्य उत्तममुदाहरणमस्ति । यथा,

भागीरथीनिर्झरसीकाराणां वोढा मुहः कम्पितदेवदारुः ।
यद्वयुरन्विष्टमृगैः किरातैरासेव्यते भिन्नशिखण्डिबर्हः ।।[३]

प्रकृतेः सहजसौन्दर्यस्य मानवीयरागस्य, कोमलभावनानां तथा च नवनवीनकल्पनाविष्कारस्य नवनवोन्मेषस्य च वर्णनाविष्कारो नाम महाकविकालिदासस्य 'कुमारसंभवम्' तथैवान्यान्यापि काव्यानि सन्तीति ।

अग्निः, पर्जन्यः, सवितृ इत्यादयः 'प्रकृतिस्था घटका ईश्वररूपा एव' इति ऋग्वेदस्य यन्नियमस्तस्य एव

नियमस्य पालनं महाकविना कृतमिति कवेः काव्येषु दृश्यते। एतादृशैर्वर्णनैः कविः प्रत्येकस्य मनसि निसर्गस्नेहभावं प्रकटयति । हिमालयस्य वर्णेन सह कालिदासेन विन्ध्य-आम्रकूट-चित्रकूट-महेन्द्र-देवगिरि-माल्यवान्-रामगिरि-नीचगिरि-सह्य-ऋक्षवान्-त्रिकूटा एतेषां पर्वतानां सौन्दर्यस्य वर्णनं कृतम्।

कालिदासो निसर्गवर्णने एतावल्लीनो भवति यत्प्रकृतिस्थः प्रत्येकघटकः कालिदासाद्भिन्नो नास्तीत्येव भावोऽस्माकं मनसि प्रकटीभवति। कालिदासान्निसर्गः पृथक् क्रियते चेत्तस्य काव्यानि रसशून्यानि भवेयुरिति भयम्। यथा प्राणेन विना नैव देहस्तथैव निसर्गेण विना नास्ति कालिदास इति । कालिदासेन निसर्गस्थानां प्रत्येकानामुपर्यसीमस्नेहः कृतः।

'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' अस्मिन्नाटके वर्णितं प्रकृतिवर्णनं निसर्गेण सह कवेरखण्डः शाश्वतश्चाप्तसंबन्धो दर्शयति। मानवस्य स्नेहस्पर्शेन प्राणिनोऽपि जीवनात्परं स्नेहं कुर्वन्ति । अस्य मूर्तिमन्तमुदाहरणम् 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' इति नाटकस्य प्रथमेऽङ्के द्रष्टुं शक्यते।

यदा राजा दुष्यन्तः कण्वमुनि-आश्रमे मृगयार्थमागच्छति, यावत्सो हरिणं मृगयति तावदाश्रमस्थस्तपस्वी वैखानसः राज्ञे वन्यजीवसंरक्षणविषययुपदेशं कृत्वा मृगयार्थं विरुणद्धि, स उपदेशो वन्यजीवसंरक्षणसूचकोऽस्तीति। यथा,

न खलु न खलु भाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन् मृदुनि मृगशरीरे
तूलराशाविवाग्निः।
क्व बत हरिणकानां जीवितञ्चातिलोलं क्व च
निशितनिपाता वज्रसाराः शरास्ते ।।[४]'
तत्साधुकृतसंधानं प्रतिसंहर सायकम्। आर्तत्राणा वः शत्रं न
प्रहर्तुमनागसि।।[५]
अस्मिन् श्लोके के. वि. गोडबोले वर्येण मराठीभाषायां
समश्लोको विरचितोऽस्ति, तदतीवमधुरः -

नच नच शर बापा टाकणें या मृगाच्या मृदु शरिरीं निखारा
जेविं पोटीं फुलांच्या।
हळुवट हरिणाचा जीव कोठें बिचारा अति कठिण कुठें हे
बाण ज्यां तीक्ष्ण धारा।।[६]
अचुक लाविला नेम तो मागें घेइं हा शर। आर्तत्राणा
पौरवास्त्र न प्रहारा मुक्यांवर ।।[७]
(पृ.क्र. ५८, गोडबोले)

इत्यत्र मृदुनि मृगशरीरे, हरिणकानां जीवितञ्चातिलोलं, न प्रहर्तुमनागसिहे च इत्येते शब्दा हरिणस्य निरागसतां, कोमलतां, निष्पापकत्वं, तेषां हृदयभीरुतां च वर्णयन्ति । इदं वर्णनं निष्पापकेष्वत्याचारोऽयोग्योऽस्ति, तेषां संरक्षणं कर्तव्यं चेत्येतादृषी भावना प्रत्येकस्य मनसि प्रकटीकरोति।

आश्रमपरिसरवर्णने वृक्ष-हरिण-सरोवर-बालमृगाणां वर्णनं निसर्गे रमयति सर्वान्। निसर्गे निःसीमस्नेहः कर्तव्यः, तेन निसर्गे सहजतया स्नेहसंबन्धो दृढीभवति, अत्र नास्ति संशयः। यथा,

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्।
आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्याः भवत्युत्सव
सा युष्मानभिनन्दति प्रियसखी शकुन्तला याति सः।।[८]

अत्र शकुन्तलाश्रमेषु वृक्षाणामुपरि स्वसख्येव स्निह्यति । अस्मिन् श्लोके शकुन्तलाया वृक्षेषु महान् स्नेहभावः प्रतिपादितः कविना। शकुन्तला स्वजीवनं प्रकृत्या सहात्यन्तं सम्बद्धं मन्यते। सा प्रथमं स्वयं जलपानार्थं न प्रवृत्ता, अपि तु सा पूर्वमेव वृक्षाञ्जलं पाययित्वानन्तरं स्वयं पिबतीति। सः तस्याः करुणामयस्वभाव एव। तथा च सा वृक्षाणां हानिर्न भवेदिति भावेन तेषां पल्लवान्न छिनत्ति स्नेहभावेन सा वृक्षाणां कोमलान्पल्लवानलङ्काररूपेणापि न परिधारयति च । कुसुमप्रफुल्लनकालं सा आनन्दोत्सववदनुचरति, अर्थात् वृक्षाणां पुष्पप्रसवस्तस्याः

कृते आनन्दस्य कारणमेव । अत एते वृक्षा अपि तां स्वां प्रियसखीमिव मन्यन्ते ।

अस्य श्लोकस्य मुख्यो भावोऽस्तीति मानवा: प्रकृत्या सह सख्यभावेनैव समाचरेदिति । अत्र शकुन्तलायाश्चरित्रेण कविर्दर्शयति यन्मनुष्यो यदि प्रकृतेः संरक्षणं करोति, तर्हि प्रकृतिरपि तं मित्रवदनुगच्छति ।

स्वदु:खं विस्मृत्य प्रकृतिं स्वाप्तं मत्वा सर्वान्भूतगणान् 'त्वयि अहम् अस्मि, मयि त्वमसि' इति भावनया निसर्गं स्वमध्ये स्थापयित्वा निसर्गेन सह सुदृढ: संबन्धो निर्मित: कविना । मानवस्य मन: आह्लादयत् मन्द-शीतल-पवन-प्रवाहेन सर्वानानन्दयच्च कालिदासेन ।

अत: सर्वे पर्यावरणसंवर्धनार्थं प्रयत्नशीला भवाम: । महाकविकालिदासस्य सन्देशस्योपदेशस्य च पालनं निश्चयेन कुर्म: । इत्येव संदेशो दातव्य इत्यस्य लेखनस्योद्देश: ।

महाकविकालिदासविषये महर्षि-अरविन्द वर्यै: सूक्तम् – कालिदासस्य कलाकृति: काव्यं वा सर्वश्रेष्ठं किमर्थमस्ति? अस्येकमेवोत्तरमस्ति यत् 'तत्सर्वश्रेष्ठं तस्य कारणं तत्सर्वश्रेष्ठमेवेति' (''The best part of every great work is always inexplicable: It is good because it is good; and innocently gracious, opening as the green of the earth, and falling as the dew of heaven.'') (पृ.क्र. २८, गोडबोले)[९] अस्यान्यदुत्तरं नास्त्येव।

अत्र रवीन्द्रनाथ टागोर इति वार्याणां कालिदाससम्बन्धिनो मार्मिकान् शब्दानुद्धरामि । ते कथयन्ति यद् ' हे अमरकवे ! अस्माकं सदृशानि सुखानि दु:खानि वा आशा-निराशाद्वन्द्वानि भवन्तं कदापि नासीत् किल ? तथापि भवत: काव्यरूपकमलमानन्दसूर्यं प्रति सम्मुखीभूय निर्लेप-निर्मलतया प्रफुल्लितम् । तस्मिन् दु:ख-दैन्य-दुर्दिन-एतेषां कुत्रापि चिह्नं न दृश्यते । जीवनस्य मन्थनयुत्पन्नं विषं भवन्त: स्वयं प्राश्नन्, उत्पन्नममृतं समस्तलोकेभ्योऽयच्छन्निति।

*सत्यं यन्म*हाकविः कालिदासो भारतीयकाव्यपरम्परायां प्रकृतिवर्णनस्याद्वितीयः काव्यचित्रकार इति । तस्य काव्येषु प्रकृतेः सौन्दर्यं केवलं दृश्यवर्णनरूपेण न, अपि तु जीवनस्याभिन्नाङ्गत्वेन प्रतिपादितमस्ति । गिरयः, वनानि, नद्यः, ऋतवः, लताः, वृक्षाः, पक्षिणश्च सर्वेऽपि तस्य काव्ये चेतनवद्भावेन चित्रिताः सन्ति। एतत् दर्शयति यन्मानवजीवनं प्रकृतेः सह घनिष्टसम्बन्धेन सम्बद्धमस्ति । तस्य काव्येषु प्रकृतिस्नेहः, सहजीवनभावना तथा पर्यावरणसंरक्षणस्य सूक्ष्मसन्देशोऽप्यन्तर्निहितो दृश्यते । यथाऽऽश्रमजीवनवर्णनेषु वृक्षलतादीनां प्रति मानवानां स्नेहः, पशुपक्षिणां संरक्षणम्, तथा प्रकृतेः समन्वितजीवनपद्धतिरत्यन्तं रमणीयतया निरूपिताऽस्ति । अतः कालिदासस्य काव्यं केवलं काव्यसौन्दर्यस्य निधिर्न, किन्तु पर्यावरणरक्षणस्य शाश्वतप्रेरणास्रोतोऽप्यस्ति । अद्यतनपर्यावरणसंकटस्य काले तस्य काव्यानि मानवसमाजाय स्मारयन्ति यत्प्रकृतेः संरक्षणमेव मानवसभ्यतायाः स्थैर्यस्य आधारोऽस्ति परमं कर्तव्यमस्ति च ।

संदर्भ:

1. *ऋतुसंहारम् १.१*
2. *कुमारसम्भवम् -१.१*
3. *कुमारसम्भवम् -१.१५*
4. अभिज्ञानशाकुन्तलम् -१.१०
5. अभिज्ञानशाकुन्तलम् -१.११
6. महाराष्ट्र शाकुन्तल १.१०
7. महाराष्ट्र शाकुन्तल १.११
8. अभिज्ञानशाकुन्तलम् - ४.९
9. महाराष्ट्र शाकुन्तल

संदर्भग्रन्था:

1. कालिदास. (2012). *अभिज्ञानशाकुन्तलम्* (संपा. हरिदत्त शास्त्री). वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थान.
2. कालिदास. (2006). *अभिज्ञानशाकुन्तलम्* (संपा. एम. आर. काले). दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास.
3. कालिदास. (2011). *ऋतुसंहार:* (संपा. रामकुमार शर्मा). वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन.
4. कालिदास. (2013). *कालिदास ग्रंथावली* (संपा. सीताराम चतुर्वेदी). वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन.
5. कालिदास. (2009). *कुमारसंभवम्* (संपा. सीताराम चतुर्वेदी). वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन.
6. कालिदास. (2004). *कुमारसंभवम्* (संपा. एम. आर. काले). दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास.
7. गोडबोले, के. वि. (1968). *महाराष्ट्र शाकुन्तल*. पुणे: व्हीनस प्रकाशन.